

تحلیلی بر مهندسی اخلاقی دانشگاه آرمانی مبتنی بر گام دوم انقلاب اسلامی

سید مهدی سلطانی رنانی^۱

۲۹

چکیده

از جمله راهبردهای سیاسی جهت حرکت نظام دانشگاهی به اجرای کاربردی بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی، تبیین مهندسی اخلاقی و تحقق حرکت عملی به سوی آن است. عوامل مختلفی می‌توانند در تداوم این راهبرد ایفای نقش نموده و در گام دوم انقلاب، جامعه دانشگاهی را برای زمینه سازی و تبلور حقیقی آن یاری رسانند. در دانشگاه آرمانی بهره‌مندی از مهندسی اخلاقی پایدار جزء معدود مفاهیمی است که مورد توجه خاص قرار گرفته و موجب استقرار نظم و امنیت اجتماعی و توسعه عدالت فردی و اجتماعی می‌باشد. در این مقاله با روش توصیفی - تحلیلی و مبتنی بر مطالعه کاربردی و نیز باهدف نمایان ساختن امکان تحقق و ایجاد مهندسی اخلاق اسلامی در دانشگاه آرمانی به تبیین پتانسیل و ظرفیت اندیشه فاضله مهدویت و سوق به سوی ظهور مبتنی بر ارزش‌های انقلاب اسلامی مبادرت ورزیده ایم. از مهم‌ترین یافته‌های این پژوهش، نشان دادن ظرفیت اندیشه مهدوی در تبلور و توسعه مطلوب نظم، انسجام و همبستگی، امنیت و تحکیم روابط اجتماعی در دانشگاه آرمانی و در اندیشه دانشگاهیان تراز انقلاب اسلامی است. از مهم‌ترین مؤلفه‌ها در این مهندسی اخلاقی «شفقت و مهرورزی، همدلی و تعاون، نیکی به خلق، امر به معروف و نهی از منکر، سامانی امور یا به سامان بودن آن‌ها در جامعه اسلامی و دانشگاه آرمانی»، و از اساسی‌ترین راه کارهای دست‌یابی به آن تبلور و رواج ارزش‌های اخلاقی مشترک، تحقق پیوند عاطفی مطلوب در مردم و جامعه دانشگاهی، گسترش اعتماد عمومی ناشی از تقویت ارزش‌ها و پایبندی به قواعد اخلاقی و تقویت باورهای دینی به ویژه آموزه امامت است.

کلیدواژه‌ها: دانشگاه آرمانی، مهندسی اخلاقی، گام دوم انقلاب اسلامی، دانشگاهی تراز انقلاب اسلامی.

دوره ۸، شماره ۲، پیاپی ۲۹

تابستان ۱۴۰۳

مقاله علمی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۳/۰۳/۰۴

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۳/۰۴/۰۳

صص: ۱۱۵-۱۳۲

شابا چاپ: ۲۵۸۸-۴۵۶۵

الکترونیکی: ۲۷۱۷-۰۳۸۱

Q4

۱. استادیار، گروه آموزش الهیات، معارف و تربیت اسلامی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران. (نویسنده مسئول)

مقدمه

تلاش در کسب فضایل و ترویج مستمر آن‌ها با مهندسی اخلاقی مطلوب به عنوان راهبردی سیاسی و مبتنی بر سبک ارتباطات صحیح انسانی در مسیر صعود مادی و معنوی او محسوب می‌شود و آرمان اخلاق‌مند کردن اعضای جامعه، از دغدغه‌های دیرین متفکران در حوزه اجتماعی دین و پیوند ماندگار اخلاق و سیاست بوده است. بازخوانی دقیق این موضوع و حرکت پایدار در مسیر تحقق مهندسی اخلاق اسلامی و حاکمیت مطلوب آن در محیط علمی و اخلاقی دانشگاه آرمانی و تراز انقلاب اسلامی و جوانان جویند علم و تهذیب نفس در درون آن، از سیاست‌گذاری‌های سالم و بنیادی اصلاح جامعه است. این اندیشه در فرهنگ شیعی نمایان‌گر جایگاه اصیل اندیشه مهدویت در تمام محیط جامعه اسلامی و به ویژه در گام دوم انقلاب است و از سوی دیگر نشان دهنده همه ظرفیت‌های لازم و ضروری برای هدایت و کمال انسان‌ها در اجتماع مسلمانان و مؤمنان خداجوی انقلابی است.

بنابراین، ضرورت دارد که به تبیین و ارائه مؤلفه‌های اخلاقی مطلوب جهت ترسیم دانشگاه آرمانی و تراز انقلاب اسلامی و جوانان خوش‌خلق آن با رویکرد مهندسی اخلاق اسلامی مبادرت ورزیم تا دانشجوی معتقد به مهدی موعود علیه‌السلام با آن آشنا گردد و در سایه باور به این تفکر و برنامه متعالی‌اش، هویت واحد یافته و در گام دوم انقلاب به انسجام و همبستگی برای نیل به جامعه تمدنی عصر ظهور دست یابند.

مهم‌ترین سؤالات بنیادی در این مقاله عبارتند از:

- مقصود از مهندسی اخلاق اسلامی در دانشگاه آرمانی و تراز انقلاب اسلامی به عنوان یک راهبرد مطلوب سیاسی چیست؟
- مؤلفه‌های مطلوب اخلاق اسلامی و نقش و جایگاه آن‌ها در تحکیم و تثبیت نظام اجتماعی و دانشگاه تراز انقلاب اسلامی چیست؟
- راه‌کارهای مطلوب جهت دست‌یابی به مهندسی اخلاقی در دانشگاه آرمانی و دانشگاهیان تراز انقلاب اسلامی چیست؟

شایان ذکر است که گرچه در تک نگاره‌هایی برخی از مؤلفه‌های اخلاق اسلامی برای تربیت دانشجوی تراز انقلاب مورد توجه قرار گرفته است؛ اما باید اقرار نمود که بحث جامع و فراگیری در ارتباط با موضوع مقاله، به صورت مستقل، صورت نگرفته است.

روش تحقیق

این پژوهش با رویکرد تبیین مهندسی اخلاقی در دانشگاه آرمانی مبتنی بر گام دوم انقلاب، جهت پرورش دانشجویان تراز انقلاب اسلامی و نقش آن در کارایی نظام اجتماعی جامعه حاضر در گام دوم انقلاب اسلامی انجام گرفته است و با بهره‌گیری از روش توصیفی - تحلیلی و مبتنی بر تکنیک و مطالعات کتابخانه‌ای درصدد پاسخ به سؤال‌های مذکور می‌باشد.

مفاهیم محوری

مهندسی اخلاقی: «به مجموعه‌ای از اندیشه‌ها که به بیان کارکردها و سازماندهی اهداف در مسیر دست‌یابی به کمال و سعادت انسان در حوزه اجتماع می‌پردازد، گفته می‌شود و در قالب یک نظام، در بردارنده قواعدی اساسی و مبتنی بر برنامه خاصی است که درباره مقوله‌هایی همچون خدا، جهان، انسان و جامعه انسانی ارائه گردیده است» (ر.ک. محمصص، ۱۳۹۲: ۴۳).

نیز براساس منابع اسلامی، مجموعه برنامه‌ها و مؤلفه‌های اخلاقی که با هدف مطلوب دینی به سبب کمال انسان و جامعه انسانی ارائه گردیده و باعث تعالی روح و دست‌یابی به حیات طیبه می‌گردد مهندسی اخلاقی گفته می‌شود. هرگاه علاوه بر جلب منافع مادی و بهبود زندگی اجتماعی، به منافع معنوی نیز توجه شده و حرکت به سوی آن صورت پذیرد، گفته می‌شود که اخلاق نیکو و مؤلفه‌های مطلوب آن در حوزه مکارم اخلاقی وارد شده است و جامعه انسانی با کاربرد عملی و رعایت عالی‌ترین مصداق مهندسی اخلاقی؛ یعنی اخلاق تکاملی اسلام به مکارم اخلاقی دست یافته و راه را برای سعادت دنیوی و اخروی خویش هموار نموده است (موسوی خمینی، ۱۳۶۲: ۴۰۵/۳؛ صافی گلپایگانی، ۱۴۲۱: ۴۹۷).

مهندسی اخلاق اسلامی در دانشگاه آرمانی انقلاب اسلامی: عبارت از تحقق فضایل متعالی اخلاقی در وجود و اندیشه دانشجویان انقلابی و مجاهدت آنان برای نزدیک شدن به این فضیلت

ها، هم در حوزه اخلاق فردی و هم در حوزه اخلاق اجتماعی است و آنچه در این عرصه هدف غایی و راهبرد مطلوب سیاسی است، دست یابی به مکارم اخلاق می باشد. بنابراین، رویکرد توجه به مکارم اخلاق در دانشگاه آرمانی و تراز انقلاب اسلامی و در پرتو بینش متعالی توحیدی، معنا یافته و مهندسی اخلاقی و ایده آل در این محیط، در عین نگاه عمیق آخرتی، جهت تأمین سعادت اخروی انسان‌ها، به دنیا و زندگی اجتماعی و آسایش مطلوب و دائمی در عصر ظهور، جایگاه خود را نشان می‌دهد (ر.ک: ذو علم، ۱۳۷۹: ۴۰)، پس معرفت و بنای ساختاری شیوه‌هایی که همه معارف، تفکر و دستورالعمل‌های دانشگاهیان انقلابی را در مسیر خداگرایی مبتنی بر تربیت مهدوی قرار دهد و درون آن‌ها و جامعه انسانی را پاک و آراسته گرداند، مکارم اخلاق و به تعبیر دیگر مهندسی اخلاق اسلامی در دانشگاه آرمانی و تراز انقلاب اسلامی نامیده می‌شود (ر.ک: معرفت، ۱۳۷۹: ۸، صافی گلپایگانی، ۱۳۷۷: ۱۶۳).

مؤلفه‌های اخلاقی در دانشگاه آرمانی و تراز انقلاب اسلامی

بدون شک، همه انسان‌ها، برخوردار از سرشت و فطرت پاک الهی (قرآن کریم، روم: ۳۱) و دارای زندگی اجتماعی هستند. مطابق بیان علامه طباطبایی رَحِمَهُ اللهُ حاصل مفهومی عبارت «كَانَ النَّاسُ أُمَّةً» دو جمله بنیادی و راهبردی است: ۱. انسان، موجودی اجتماعی و نیازمند حضور در اجتماع است. پس ضرورت دارد از اخلاق اسلامی و رشد یافته برخوردار باشد. ۲. انسان، موجودی است که به اتحاد و انسجام درونی رغبت داشته و حضور او با اخلاق ایده آل در اجتماع، این تمایل را رنگین‌تر می‌سازد (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱۴۲۶/۲).

دلایل و عوامل متعددی، از یک طرف، سرشت توحیدی آدمیان را پوشانده و از طرف دیگر، آنان را از یکدیگر متفاوت و جدا ساخته است؛ قرآن کریم ضمن تأکید بر همسانی فطرت انسان‌ها، تقوا را عامل برتری آن‌ها بر یکدیگر (حجرات: ۱۳) و صالحان را وارثان حقیقی زمین در جامعه موعود می‌شمرد (انبیاء: ۱۰۵)، جامعه‌ای که از مسئولیت‌های پایه‌ای اش، فراخوانی مردم به انسجام اسلامی برای پاسخ‌گویی به آوای فطری توحید (بقره: ۲۱، مائده: ۷۲، اعراف: ۵۹ و ۶۵، نحل: ۳۶) و حلّ اختلافات گوناگون و غیرطبیعی آن‌ها (نحل: ۶۴) با اقامه عدالت (حدید: ۲۵) و اجرای ثغور و حدود الهی (نساء: ۱۳ و ۱۴) و رهاسازی انسان‌ها (اعراف: ۱۵۷) از زنجیرهای خرافات، عادت‌ها و رسوم

نادرست، جهل ممتد، اسارت و استبداد در بند طاغوتیان و زندگی اشرافی و ناهنجار طبقاتی و در یک سخن «امت‌سازی منسجم و واحده الهی» است (مکارم شیرازی، ۱۳۸۸: ۲۸۷-۲۶)؛ که در مسیر بعثت پیامبر اعظم «صلی الله علیه و آله» و با همان مقاصد الهی تبلور می‌یابد؛ غایاتی چون فراگیری عدل، امتی جهانی و یگانه (انبیاء: ۹۲، مؤمنون: ۵۴ و سبأ: ۲۸)، سرشار از اعتدال و الگو (بقره: ۱۴۳) و به عبارت آخری بهترین امت از ابتدای خلقت تا به حال (آل عمران: ۱۱۰) و با مؤلفه‌های مطلوب گرای قرآنی شفقت و مهرورزی، همدلی و تعاون، نیکی به دیگران، امر به معروف و نهی از منکر، مبارزه مستمر با هرگونه فساد و نیز سامانی امور با این رویکرد که بر اساس وعده خداوند در قرآن کریم، جامعه بشری به سوی گسترش روزافزون اسلام و تحقق اراده الهی مبنی بر حاکمیت مطلق ارزش‌های خداوندی در حال حرکت است و در آینده، جامعه جهانی واحد و تکامل یافته‌ای به رهبری مهدی موعود «علیه السلام» تشکیل خواهد شد که در آن، همه ارزش‌های بالقوه و امکانی انسانیت، فعلیت یافته و انسان، به سعادت و کمال واقعی خویش دست خواهد یافت، رسالت عملی و راهبرد سیاسی شایسته برای همه مذاهب و فرق اسلامی، برنامه‌ریزی همراه با گام برداشتن در مسیر تحقق جامعه‌ای منسجم و متحد، منطبق بر اهداف نبوی صلی الله علیه و آله و سیره معصومین علیهم السلام می‌باشد که همان دست‌یابی به مدینه فاضله موعود است. تحقق این امر در دانشگاه آرمانی و تراز انقلاب اسلامی، نیازمند تکامل ایمان (بقره: ۲۸۵)، شرح صدری الهی (انشراح: ۱)، اراده مقاوم و پولادین (احقاف: ۳۵)، رحمتی سرشار (انبیاء: ۱۰۷)، طاقت فرسا (مزمل: ۷)، صبری جمیل (معارج: ۵)، و استقامتی همه‌جانبه، در شأن فرمان الهی (هود: ۱۱۲) با الگوگیری از پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله (احزاب: ۲۳) و شاهد و گواه قرارداد او است (بقره: ۱۴۳)؛ زیرا پیروی از وی و اسوه قراردادنش، حیات بخش می‌باشد (انفال: ۲۴) و دانشگاهیان مشتاق به ظهور و فرج مهدی آل محمد صلی الله علیه و آله را آماده‌تر و پایدارتر می‌کند (صافی گلپایگانی، ۱۴۲۱: ۵۸۷ و ۵۹۲، سلطانی رنانی، ۱۳۸۶: ۷۰-۶۷).

۱) شفقت و مهرورزی

التفات عملی به این مؤلفه، با منهدم کردن زمینه‌های کینه و خَلق فضای اخوت و برادری، از برنامه‌های اساسی گسترش اخلاق اسلامی شایسته و پایدار و از رسالت‌های دانشگاه آرمانی و تراز انقلاب اسلامی است؛ زیرا صمیمیت با تأکید بر این مؤلفه عظیم، بین دانشگاهیان انقلابی به طور کامل امکان‌پذیر می‌شود؛ که مبانی آن، برگرفته از قرآن کریم است؛ به دلایل ذیل:

- ❖ دانشگاه آرمانی گام دوم انقلاب، دانشگاهی کاملاً ایمانی است و مطابق نظر قرآن، دانشگاهیان مؤمن با هم برادرند (حجرات: ۱۰) و خداوند، آنان را بندگان حقیقی خود و عضو امت بزرگ اسلامی خوانده است (مؤمنون: ۵۲). این مسأله به خوبی ضرورت مهرورزی را در مسیر تربیت دانشگاهیان انقلابی در گام دوم انقلاب نشان می دهد؛
- ❖ شفقت و مهرورزی، تألیف قلوب را به دنبال داشته و راه‌های تفرقه را می زداید و زدودن تفرقه، از برنامه‌های اصیل تربیت دانشگاهی تراز انقلاب اسلامی است (آل عمران: ۱۰۳)؛
- ❖ با ترویج دائمی تقوا در همه زمینه‌ها، اتحاد نیز قطعی شده و با رویکردی حقیقی گسترش می یابد، لذا اختلافات از بین جامعه دانشگاهی رخت بر می بندد و این، همان آرمان قرآنی است (انفال: ۱)؛
- ❖ با وحدت ملی مبتنی بر اخلاق حسنه و مکارم اخلاقی در جامعه اسلامی و دانشگاه آرمانی و تراز انقلابی، دین خداوند به طور کامل در جامعه موعود حاکم می شود و صراط مستقیم الهی، تنها طریق هدایت و سیره فکری نیروها و اعضای آن خواهد بود (شوری: ۱۳)؛
- ❖ به وسیله شفقت و مهرورزی، هرگونه درگیری و تنازع بیهوده سیاسی بین دانشگاهیان در دانشگاه تراز انقلاب از بین رفته و زمینه‌های اعتصام به حبل الله (آل عمران: ۲۰ و ۱۰۳)، پیروی از خدا و رسول (انفال: ۴۶) و اولی الامر (نساء: ۵۹) را فراهم می کند و هرگونه تبعیت از طاغوت و پذیرش حکم جاهلیت (نساء: ۶۰) و نپذیرفتن مرجعیت نهایی ولایت فقیه در عصر غیبت و امام عصر علیه السلام در عصر ظهور را می زداید؛ زیرا گرایش به این ردیلت ها، مصداق بی ایمانی (همان، ۶۵)، نفاق (همان، ۶۱) و تشتت مذهبی است که در دانشگاه آرمانی جایگاهی ندارند. بنابراین، از یک سو دوستی دانشگاهیان با یکدیگر (فتح: ۲۹) در پرتو جلال و عظمت باری تعالی، صفت ایمانی شان به عنوان مقربان حقیقی نزد خداوند معرفی شده (کلینی، ۱۳۶۱: ۲/ ۱۷۲) و از سوی دیگر، افراد، از دست یازی به قتل کسی (قمی: ۱۳۸۷: ۱/ ۱۴۹، صافی گلپایگانی، ۱۴۲۱: ۳۶۶)، گرفتار گردیدن به غلو و عجب در آیین و شعائر دینی خود (قرآن کریم، نساء: ۱۷۱ و مائده: ۷۷) و تکفیر هر مسلمان به اندیشه و انگیزه‌های دنیایی و جاه طلبی‌های سیاسی فردی یا گروهی نهی گردیده و در امان خواهند بود (نساء: ۹۴ و توبه: ۱۱). اینان همان کسانی هستند که در آخرت، از نور

الهی بهره‌مند شده (سیدمرتضی، ۱۴۲۲: ۱۲۷؛ نوری، ۱۴۰۸: ۲۲۵/۱۲) و دانشگاهی آرمانی برای حرکت در مسیر تمدنی ظهور و حضور در جامعه و مدینه فاضله مهدوی ایجاد می‌کنند که در بیانیه گام دوم انقلاب مورد تأکید مقام معظم رهبری «مدظله العالی» نیز قرار گرفته است (ر.ک: امام خامنه‌ای، ۱۳۹۷: ۱۵-۱۳).

۲) همدلی و تعاون

بسط و گسترش اصل همدلی در دانشگاه انقلابی، یکی از مؤلفه‌های اساسی تبلور مهندسی اخلاقی در دانشگاه اسلامی و آرمانی انقلاب است. بنیاد مؤلفه مذکور دیدگاه اسلام در این خصوص چنین است: «اعضای جامعه اسلامی عضو یک پیکر می‌باشند (کلینی، ۱۳۶۲: ۱۶۵/۲) که در غم و شادی یکدیگر شریک هستند؛ آنان باید دست به دست هم داده تا با تعاون مشکلات را حل کنند و همکاری‌شان بر محور «برّ» باشد نه بر محور «اثم»^۱. زمینه‌های شکل‌گیری مؤلفه همدلی و تعاون در دانشگاه آرمانی و تراز انقلاب اسلامی از دیدگاه قرآن کریم عبارت است از:

- ❖ خداوند متعال، همه انسان‌ها را به مشارکت و تعاون در کارهای خیر و تقوا و عدم همراهی و همکاری در گناه و تجاوز فراخوانده است (مائده: ۲).

- ❖ خداوند متعال، علاوه بر فراخوانی به تعاون، راهبردهای آن را نیز پیش‌رو نهاده، تا آمادگی هرچه بهتر برای حرکت تمدنی در گام دوم انقلاب و هدایت به سوی حضور در عصر مدینه فاضله موعود برای همگان فراهم باشد و بهانه‌جویی‌ها جهت‌گریز از این مسئولیت بزرگ اجتماعی و سیاسی منتفی و لغو شود. اظهارسلام هنگام ملاقات با هر مؤمن (انعام: ۵۴) و به نیکی جواب دادن سلام دیگران حتی در حال نماز^۲ حضور فعال در اجتماعات مذهبی هم چون نماز جمعه و جماعت به همراه پرداخت زکات، (بقره: ۴۳) تعهد عملی در برابر ارحام و همسایگان از هر ملت و مذهب (نساء: ۳۶)، ابراز بی‌شائبه‌ترین آرزوهای نیک قلبی و درخواست غفران الهی برای برادران مؤمن (حشر: ۱۰) و ابراهیم: ۴۱) از جمله این راهبردهاست

۱. برّ به معنی نیکوکاری و تقوا است.

۲. اثم به معنای گناه و تجاوز است.

۳. قال رسول الله صلی الله علیه و آله: کان قائماً یصلی قمر به عمار بن یاسر فسلم علیه فرد علیه النبی هكذا.

(ر.ک، کلینی، ۱۳۶۲: ۳۶۶/۳).

که در تربیت دانشگاهیان آرمانی و تراز انقلاب اسلامی باید مدنظر و مورد توجه قرار گیرد (ر.ک: خامنه ای، ۱۳۹۷: ۲۱-۲۰؛ سلطانی رنانی، ۱۳۸۶: ۷۶-۷۵).

۳) نیکی به خلق

از مهم‌ترین برنامه‌ریزی‌های عملی قرآن برای دستیابی به سعادت و ایجاد نشاط و آمادگی در بین دانشگاهیان آرمانی جامعه اسلامی و در راستای تبلور اخلاق اسلامی بین ایشان چنین است: بهبود وضعیت عمومی افراد جامعه، زدودن محرومیت، مقابله با فقر، رسیدگی به زیردستان و ایتم به وسیله برنامه‌ریزی‌های کلان، تدوین و اجرای قوانین توزیع عادلانه ثروت (حشر: ۷)، تلفات به نیازمندی‌های مردم جامعه و برآوردسازی آن‌ها به مدد آنچه خداوند روزی نموده (بقره: ۲۶۷)، پرداخت وام (حدید: ۱۱) و تعیین مهلت جهت ادای آن (بقره: ۲۸)، نیکوکاری (بقره: ۱۹۵) و صدقه به محرومان دادن نه از روی ترحم و همراه فخرفروشی، اذیت و منت (بقره: ۲۶۲ و ۲۶۴)، بلکه از جهت شریک قرار دادن فقرا در اموال خویش (معارج: ۲۴ و ۲۵) که به عنوان راه‌کارهای قرآنی انسجام معنوی نیکی به خلق مطرح می‌گردند. (صافی گلپایگانی، ۱۴۲۱: ۵۹۱، ۵۹۳ و ۶۰۶).

۴) امر به معروف و نهی از منکر

برقراری نظارت همگانی و دائمی (اعراف: ۱۷۹)، سفارش متقابل مسلمانان به برپایی حق و کنار گذاشتن سستی، رخوت و بی تفاوتی به امور اجتماعی و سیاسی با مؤلفه امر به معروف و نهی از منکر، از مهم‌ترین راه‌کارهای قرآنی توسعه مهندسی اخلاقی در دانشگاه آرمانی و تراز انقلاب اسلامی به شمار می‌رود (انفال: ۲۵). قرآن، جامعه اسلامی را به خاطر اجرای امر به معروف و نهی از منکر در محیط آن بهترین جوامع و جامعه موعود را نمونه‌ای عالی برای تبلور این ویژگی در سطح آن می‌داند (آل عمران: ۱۱)؛ زیرا با اشاعه صحیح این دو فریضه الهی در دانشگاه آرمانی و جامعه اسلامی، راه‌ها امن، کسب و کارها به طور کامل حلال گردیده و حقوق افراد تأمین می‌شود، با اجرای آن‌ها زمین‌ها آباد و از دشمنان انتقام گرفته خواهد شد و در پرتو آن، همه امور گرایش به صلاح می‌یابد و همبستگی ملی و معنوی، گسترش داده می‌شود. (ر.ک: طباطبایی، ۱۴۱۷: ۴/۱۵؛ مکارم شیرازی: ۱۳۷۳: ۳/۴۷، حرّ عاملی، ۱۴۱۲: ۱۱، باب ۱، کتاب امر به معروف).

به طور کلی، برای تبلور مهندسی اخلاق اسلامی در جامعه و دانشگاه آرمانی، مانند امام عصر علیه السلام باید اقدامات و سیاست های ذیل را عملی نمود: سؤال و تحقیق برای اطلاع یافتن از وضع مردم و پیش گیری از ضلالت آن ها (شیخ صدوق، بی تا: ۷۹)، کوشش دلسوزانه برای طرد مردم از گناه (مجلسی، ۱۴۰۳: ۳۳۱/۹)، تشویق پیوسته مردم به نیکی ها و فضایل اخلاقی (کلینی، ۱۳۶۲: ۱۴۴/۲)، معرفی نیک و بد و مصادیق عملی آن (بقره: ۱۲۹ و آل عمران: ۱۶۴) با اقدام به اجرای عملی امر به معروف و نهی از منکر می باشد. شایان ذکر این که انجام این اصل اجتماعی در جامعه اسلامی، به دور یک سویه نگری و خودمحوری می باشد (صافی گلپایگانی، ۱۴۲۱: ۱۸۷؛ سلطانی رنانی، ۱۳۹۸: ۶-۷) و حفظ ادب و احترام، پرهیز از سخنان نفرت انگیز (طبرسی، ۱۴۱۵: ۵۴/۴، همو، ۱۳۹۲: ۲۲/۱)، حیا، بردباری، تواضع، صداقت، اعتدال، کوتاهی صدا و ملایمت در کلام، حفظ احترام بزرگترها و رأفت به کوچک ترها و ترحم به آنان از جمله مبانی عملی آن به شمار می رود، که که لازم است در دانشگاه آرمانی انقلاب اسلامی و اندیشه دانشگاهیان مستقر در آن مورد توجه قرار گیرد.

۵) مبارزه جدی با هرگونه فساد

خداوند، به هیچ عنوان فساد را نمی پذیرد و جامعه اسلامی را جامعه ای بدون فساد می نامد؛ به همین جهت، در آیات بسیاری از کلام آسمانی خود، انسان ها را از ارتکاب و ابتلا به هرگونه فساد نهی می نماید. مرحوم طبرسی درباره مسأله و مؤلفه قرآنی مذکور در ذیل آیه ۵۶ سوره اعراف چنین می گوید:

منظور از فساد در زمین، اصرار و زیان رساندن به مردم است و در جامعه آرمانی موعود، از فساد و زیان رسانی هیچ خبری نیست (طبرسی، ۱۴۱۵: ۵۶/۴).

بنابراین، در جامعه اسلامی و دانشگاه آرمانی و تراز انقلابی، همه مردم و دانشگاهیان باید از فساد دوری کنند و با آن مبارزه جدی داشته باشند.

شیخ طوسی نیز در تفسیر تبیان می گوید: فساد، عبارت است از هر چیزی که از استقامت و اعتدال خارج شده باشد (طوسی، بی تا: ۷۵/۱). با الگوپذیری صحیح از جامعه مهدوی، که در آن همه برنامه ریزی ها و امور مبتنی بر تعادل و مطابق با آرمان های قرآنی است؛ همان طور که رسول خدا صلی الله علیه و آله در حدیثی فرموده: «بشرکم بالمهدی یبعث فی امتی علی اختلاف من

الناس و زلازل فیما لأ الارض قسطا و عدلا كما ملئت جورا و ظلما یرضی عنه ساکن السماء و ساکن الارض..... : شما را به مهدی مژده می دهم که او در امت من، به هنگام اختلاف و سختی‌ها برانگیخته می‌شود، پس زمین را پر از قسط و عدل می‌سازد؛ همان‌طوری که از جور و ستم پرشده باشد. ساکنان آسمان و زمین، از او راضی می‌شوند....» (کورانی، ۱۴۱۱: ۹۲/۱). لازم است برای پیوند قلبها و گسترش هرچه بیشتر اخوت در جامعه اسلامی و به ویژه در دانشگاه آرمانی انقلاب اسلامی، جلوگیری و خودداری از قتل و آدم‌کشی (نساء: ۹۳)، فتنه‌ها (بقره: ۲۱۷)، دزدی و غارت (یوسف: ۷۳)، رباخواری (بقره: ۲۷۹)، قطع رحم (محمد: ۲۲)، نابودسازی زراعت و نسل (بقره: ۲۰۵) و از میان برداشتن انواع تباهی (بقره: ۲۷۹) و ناراستی در محیط اجتماعی (هود: ۸۸) را از امت اسلامی درخواست نمود. شایسته تبیین این که در سیره متعالی امام زمان علیه السلام نیز با اسوه‌پذیری کامل از پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله در امور گوناگون فردی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی، ایده‌هایی وجود دارد که در راستای بروز و تبلور جامعه‌سازی قرآنی و تحقق مهندسی اخلاق اسلامی، معنای حقیقی خود را پیدا می‌کند، مانند: متعهد بودن نسبت به اموال بیت‌المال و دغدغه‌مندی آن در مورد مقرر خود (قمی، ۱۳۸۷: ۵۱/۱)، دور کردن کفار و فسادگران و نهی از مجالست با آن‌ها (حرعاملی، ۱۴۱۲: ۱۶/۲۶۵)، منع و تحریم همکاری و همراهی با ستمگر (دیلمی، ۷۶/۱)، دریافت نکردن هدیه از کافران (نوری، ۱۴۰۸: ۱۱/۱۲۸)، ممنوعیت ترور و کشتار جمعی (همان، ۱۳۶/۱۵)، قاطعیت در برابر خواسته‌های ناصحیح و ویژه خواهی نزدیکان، همانند درخواست آن‌ها درباره مفتوح بودن درب خانه‌هایشان به طرف مساجد (اربلی، ۱۴۰۵: ۳۲۰/۱-۳۱۹؛ صافی گلپایگانی، ۱۴۲۱: ۹۸ و ۴۷۳-۴۷۲).

۶) سامانی امور (به سامان بودن آن‌ها)

بر اساس این مؤلفه، راهبرد سیاسی و سیاست‌گذاری مطلوب در دانشگاه آرمانی و جامعه اسلامی مبتنی بر گام دوم انقلاب را باید بر پایه امور و اقدامات ذیل بنا نمود: رواج مشورت در امور و تأکید بر آن قبل از تصمیم‌گیری (حرعاملی، ۱۴۱۲، ۱۲: ۴۴)، برای سامان‌دهی امور و حل آن‌ها، عاقبت‌اندیشی به هنگام تصمیم‌گیری و اقدام عملی (برقی، ۱۴۱۶: ۱۶/۱)، رواج فرهنگ مدارا و مسالمت با یکدیگر (کلینی، ۱۳۶۲: ۱۱۷/۲)، ظاهرآرایی و قدرت‌نمایی در برابر دشمنان و عدم انفعال در مقابل تهدیدات و خشونت آنان (همان؛ صافی گلپایگانی، ۱۴۲۱: ۴۷۵).

؛ ابن ابی‌الحدید، ۱۳۸۷: ۱۵ / ۶۲-۶۱). بنابراین لازم است که در دانشگاه آرمانی انقلاب اسلامی به منظور تربیت دانشگاهیان انقلابی بدین دستورالعمل و برنامه سازندگی توجه شود.

راه کارهای تحقق مهندسی اخلاقی در دانشگاه آرمانی انقلاب اسلامی

تبلور و رواج ارزش‌های اخلاقی مشترک

حرکت به سوی ایجاد جامعه تمدنی موعود و تحقق اندیشه مهدویت گرا در فکر و خرد دانشگاهیان تراز انقلاب، می‌تواند در تحکیم مبانی ارزش مدار اخلاقی که به نظم اجتماعی می‌انجامد، ایفای نقش نماید. در این خصوص، علاوه بر خصوصیات ارزشی و اخلاقی توصیه شده در دین اسلام، یک سری از خصائص نفسانی و ارزش‌های اخلاقی را می‌توان ترویج کرد و به مثابه ارزش‌های مشترک بین دانشگاهیان آرمانی تولید و بازخوانی نمود و زمینه را برای توسعه و تبلور حقیقی آن‌ها در دانشگاه آرمانی و تراز انقلاب فراهم کرد. از جمله این ارزش‌ها می‌توان به تقوا، معنویت و ارزش‌های اجتماعی اشاره نمود. مطابق با احادیث منقولی که به دنبال بیان مشخصات یاران امام عصر علیه السلام هستند، باید حقیقت این ارزش‌ها را نمایان ساخت و برای دانشگاهیان منتظر و انقلابی بیان کرده و گام‌های عملی آن از جمله: برخورداری ایشان از معنویت بالا در سایه سار عبادت و بندگی خدا، تهجد، زاری و خشوع در درگاه الهی، تلاوت قرآن، رازونباز با خدا، عدم دلبستگی به دنیا (ر.ک: فیض کاشانی، ۱۳۷۱: ۲۶۵؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ۳۰۸/۵۲؛ خامنه‌ای، ۱۳۹۷: ۲۰؛ صافی گلپایگانی، ۱۴۲۱: ۱۸۷)؛ گام برداشتن در راه آن و نیز در سایه تزکیه و تهذیب نفس و دوری از انواع فسادها در زمین (صدوق، بی تا: ۴۴۹/۲) را بیان کرد.

از مهم‌ترین ارزش‌های اجتماعی برگرفته از اندیشه مهدویت جهت تبلور و رواج ارزش‌های اخلاقی مشترک در تفکر دانشگاهیان انقلابی عبارتند از: توجه جدی به نیاز جامعه منتظر به رهبر و پیشوای عادل و نقش برجسته ولی فقیه به عنوان نائب عام امام عصر «علیه السلام» در دوران غیبت، تبیین جایگاه و وظایف جامعه دانشگاهی منتظر و آرمانی انقلاب اسلامی در عصر غیبت، تقویت روحیه امیدواری به آینده در نهاد درونی دانشگاهیان، ایجاد پیوند و همبستگی اجتماعی در جامعه اسلامی و دانشگاه انقلابی، ایجاد و گسترش اعتماد عمومی و تقویت احساس هویت

مشترک باورمندان به مهدویت و دانشگاهیان برخوردار از تفکر مهدوی (صافی گلپایگانی، ۱۴۲۱: فصل ۱۰، باب‌های مختلف؛ ملکی راد و گودرزی، ۱۳۹۶: ۱۳).

تحقق پیوند عاطفی مطلوب در مردم و جامعه دانشگاهی

اندیشه مهدویت با خلق بینش صحیح، در ایجاد ارزش‌ها نیز می‌تواند به جامعه منتظر و دانشگاه آرمانی انقلاب کمک کند؛ زیرا با تأکید بر باور به امامت، نظارت دائمی امام در زندگی فردی و اجتماعی احساس خواهد شد و افراد سعی در تحکیم و ترویج ارزش‌ها خواهند نمود. «در هر اجتماعی، ارزش‌ها بهترین عامل پیوند و اتصال بوده که سرمایه اجتماعی عظیمی را تشکیل می‌دهند و زمینه‌ساز پیوندهای محکم بین افراد می‌باشند» (محرابی، ۱۳۸۷، ۳۷). از طرفی تکیه بر ارزش‌های مشترک در بین باورمندان به امام مهدی علیه‌السلام، عامل پیوند و تعلق عاطفی در بین آن‌ها بوده و از طرف دیگر، هرچه پیوند و اتحاد در میان مردم بیشتر باشد، ضریب امنیتی جامعه نیز افزایش خواهد یافت. لذا، در سایه تحقق انسجام اجتماعی، امنیت نیز تحقق خواهد یافت.

راهپیمایی اربعین در عصر حاضر، بهترین ظرفیت برای ترویج ارزشی این رویکردهای عملی است؛ زیرا موجب آشکار شدن لوازم اجرایی آن‌ها، یعنی: منجی باوری و موعودگرایی، الگوبرداری دانشگاهیان آرمانی و منتظر از جامعه عصر ظهور و اقتدار و صلابت در راه حق، خواهد شد و با توسعه انگیزه‌ها، استعدادهای ایشان را در تبلور این لوازم و آمادگی مستمر برای عصر ظهور پرورش خواهد داد.

گسترش اعتماد عمومی

اعتماد عمومی، عناصر مهم تثبیت امنیت و توسعه مهندسی اخلاق اسلامی است؛ هرچه میزان اعتماد میان افراد، گروه‌ها و سازمان‌های اجتماعی بیشتر باشد، به همان میزان روابط اجتماعی از ثبات بیشتری برخوردار خواهد بود و به دنبال آن، امنیت بیشتری متوجه جامعه می‌شود. در مقابل، عدم وجود و گسترش اعتماد عمومی، موجب ازدیاد تنش و ناامنی در جامعه می‌شود و به قول توماس برتون باتامور «نبود اعتماد» روابط دو سویه را پُر سوء ظن، تیره و بحران‌زا می‌گرداند» (باتامور، ۱۳۷۲: ۴۳).

اندیشه مهدویت از طریق محکم نمودن اعتقادات، شبکه‌ای پیوسته از ارزش‌ها و پایبندی به مقررات اخلاقی را در میان معتقدین خود ایجاد می‌کند. با تکیه بر ارزش‌ها و پایبندی به مقررات اخلاقی، اعتماد در میان مردم و به ویژه دانشگاهیان منتظر ریشه‌دارتر و عمیق‌تر شده، ضریب امنیت اجتماعی نیز بالا می‌رود و ناهنجاری‌ها در جامعه معتقد به مهدویت کنترل شده و از بین خواهد رفت (ر.ک: ملکی راد، ۱۳۹۸: ۳۷-۳۸).

تقویت باورهای دینی به ویژه آموزه امامت

باورهای دینی و ایمان بدان‌ها، یکی از عوامل مهم ایجاد امنیت و توسعه مهندسی اخلاقی در بین دانشگاهیان آرمانی محسوب می‌گردد. آن‌گاه که باورهای دینی تقویت گردیده و ایمان در جامعه فراگیر شود، به همان مقدار نیز امنیت در ابعاد مختلف فردی و اجتماعی در جامعه سرشار خواهد شد؛ چراکه باورهای دینی و ایمان بدان‌ها، افراد را از هرگونه تعدی و تجاوز به دیگران و امور آنان باز می‌دارد و بدین منظور است که در حدیث نبوی درباره نام‌گذاری مؤمن به این نام آمده: «چون جان و مال مردم از او در امان و آسوده است» (شیخ صدوق: ۱۳۷۶: ۵۲۳/۲). رسول اعظم اسلام صلی الله علیه و آله در روایت دیگری ضمن تأکید بر نقش ایمان فرمودند: «تا آن‌گاه که انسان مؤمن است، نه زنا و نه دزدی می‌کند» (کلینی، ۱۳۶۲، ۲۸۵/۲).

اندیشه مهدویت از دو جهت در تقویت باورهای دینی و افزایش ایمان و تحقق اخلاق اسلامی در دانشگاهیان آرمانی می‌تواند نقش داشته باشد:

اول: از جهت ایفای نقشی که مسأله امامت در تقویت آموزه‌های دینی و گسترش عبودیت الهی دارد. از این جهت، می‌توان گفت: معرفت امام از معرفت الهی جدا نیست؛ بلکه یکی از ابعاد آن می‌باشد. گواه بر آن، دعایی است که امام صادق علیه السلام آن را نقل نموده است. زراره نقل می‌کند که امام صادق علیه السلام به من فرمود: «اگر در زمان غیبت بودی و آن را درک کردی، همیشه این دعا را بخوان: «خدایا! خودت را به من بشناسان، که اگر خود را به من شناسانی، پیامبرت را نمی‌شناسم. خدایا! حجتت را به من بشناسان، که اگر حجت خود را به من شناسانی، از دین خود گمراه می‌شوم» (همان، ۳۳۸/۱). در این دعا، نشناختن حجت الهی، برابر با ضلالت و گمراهی در دین معرفی شده است.

دوم: از جهت باور به نقش امام معصوم در زندگی انسان‌ها و نظارت دائمی حضرتش بر آنان است. مسأله شناخت امام زمان علیه‌السلام و معرفت نسبت به حجت الهی و التزام به پیروی از ایشان، یکی از مهم‌ترین تکالیف مسلمانان است که پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله از آن را پرده برداشته و بار تحمل مسئولیت آن را بر دوش همگان نهاده است. بر اساس این مسئولیت خطیر دینی، هر مسلمانی موظف است پس از معرفت خدا و پیامبرش در مسیر معرفت امام و درک نعمت عظیم امامت گام بردارد و امامان خویش را به روشنی و درستی بشناسد و وظیفه خود را در برابر آنان تشخیص دهد؛ زیرا پذیرش ولایت امامان، بدون شناخت آن‌ها غیرممکن است و پیروی کردن از آنان بدون معرفت امکان‌پذیر نخواهد بود. در اهمیت این موضوع، همین بس که رسول خدا صلی الله علیه و آله کسانی را که امام زمان خود را نشناسند با آنان که در عصر جاهلیت می‌زیسته و بهره‌ای از توحید و معنویات نداشته‌اند، یکی دانسته و در این زمینه می‌فرماید: «کسی که بمیرد؛ در حالی که امام زمان خود را نشناخته باشد، به مرگ جاهلیت (یعنی مرگ در حال شرک و کفر) مرده است» (شیخ صدوق، ۱۳۷۶، ۲ / ۴۰۹). از این قبیل روایات به خوبی می‌توان بهره گرفت که معرفت امام علیه‌السلام، در عبودیت خداوند و به دنبال آن در کسب فضایل اخلاقی نقشی تأثیرگذار دارد که با فقدان آن، حقیقت بندگی نیز لنگ خواهد شد. بنابراین، شناخت امام عصر علیه‌السلام به عنوان امام حی و حاضر، نقش مهمی در تقویت باورهای دینی و تعالی ایمان مردم در جامعه منتظر و جوانان باورمند به اندیشه مهدوی داشته و در نتیجه، به گسترش امنیت در جامعه کمک خواهد نمود.

از جمله راه کارهای عملی در تحقق این رویکرد می‌توان به موارد ذیل اشاره نمود:

- تشکیل و گسترش جلسات امام شناسی با رویکرد تبیین اهمیت و جایگاه این موضوع و همت عالی در ایجاد بینش درست نسبت به مسأله امامت و گسترش عشق به اولیای الهی
- تحکیم اعتقاد به امام عصر علیه‌السلام با گسترش ایده انتظار فعال به جهت آموزش ارزش‌ها و هنجارهای اخلاقی مربوط به آن.

- برگزاری مجالس دعا به نام امام عصر علیه‌السلام؛ زیرا وقتی دانشجویان منتظر در این مجالس حضور می‌یابند و به یاد آن حضرت و برای ایشان دست به دعا برمی‌دارند، این حضور، خود در برانگیختن عواطف و ارزش‌های مثبت اخلاقی آن‌ها عمل می‌کند و تقارن روحی با امام زمان

علیه السلام را در ایشان ایجاد می نماید و در چنین حالتی، به جهت معرفت عمیق حاصل از تأمل و تدبیر در دعا‌های مربوط به امام زمان علیه السلام، همیشه خود را در پیشگاه حضرتش حاضر دیده و در تحکیم و ترویج ارزش های اخلاقی در جامعه منتظر بسیار تأثیرگذار خواهند بود.

نتیجه گیری

جملات ذیل را می توان به عنوان نتایج این مقاله بیان کرد:

- ❖ جامعه آرمانی عصر موعود، در عرصه توسعه مهندسی اخلاق اسلامی با سیاست راهبردی و مبتنی بر مؤلفه های قرآنی شفقت و مهرورزی، همدلی و تعاون، نیکی به خلق، امر به معروف و نهی از منکر، مبارزه جدی با فساد و سامانی (به سامان بودن امور)، حتماً و بر اساس وعده خداوند در قرآن کریم (نور: ۵۵) محقق خواهد شد و دانشگاه آرمانی انقلاب اسلامی را به سوی سعادت و کمال و حضور در این جامعه سوق می دهد.
- ❖ مطابق سخن و نظر علامه طباطبایی رحمه الله علیه، کاوش عمیق در احوال و اسرار کائنات، نمایان گر این است که انسان، به مثابه جزئی از کائنات در آینده به غایت کمال خود خواهد رسید و همه انسان ها، با اتحاد در سایه استقرار اسلام و اخلاق اسلامی و نیز با مدیریت الهی و تکامل انسان و جامعه انسانی در سطح جهانی به زندگی کاملاً ایده آل دست خواهند یافت که همان حکومت جهانی موعود و سراسر معنوی مهدی آل محمد صلی الله علیه و آله می باشد.
- ❖ نکته قابل توجه دیگر این که جهت تحقق وعده الهی مبنی بر حاکمیت ارزش های به وسیله تبلور مهندسی اخلاق اسلامی و بایسته های آن در میان مسلمانان و تشکیل امت متحد و پویای اسلامی و در دانشگاه آرمانی انقلاب اسلامی، باید همه مردم مسلمان و از جمله دانشگاهیان انقلابی در پرتو قرآن و براساس سنت و سیره نبوی و اهل بیت علیهم السلام، برنامه ریزی کرده و به سوی جلو گام بردارند، تا زمینه جامعه منسجم و نمونه جهانی به رهبری مهدی موعود علیه السلام، فراهم آید.
- ❖ از اساسی ترین راه های دست یابی به امنیت اجتماعی پایدار و تحکیم روابط اجتماعی مطلوب و توسعه مهندسی اخلاقی در دانشگاه آرمانی انقلاب اسلامی و تقویت اندیشه مهدویت در دانشگاهیان منتظر «تبلور و رواج ارزش های اخلاقی مشترک، تحقق پیوند عاطفی مطلوب در

بین جامعه دانشگاهی، گسترش اعتماد عمومی ناشی از ترویج ارزش‌ها و پایبندی به قواعد اخلاقی در نهاد آنان و تقویت باورهای دینی به ویژه آموزه امامت «است.

فهرست منابع

- قرآن کریم.
- ابن ابی الحدید (۱۳۸۷ق). شرح نهج البلاغه، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، بیروت، داراحیاء التراث العربی.
- اربلی، علی بن عیسی بن ابی الفتح (۱۴۰۵ق). کشف الغمه فی معرفه الائمه علیهم السلام، بیروت، دارالاضواء، الطبعة الثانية.
- امام خامنه ای، سید علی (۱۳۹۷). گام دوم (بیانیه رهبر معظم انقلاب اسلامی در چهلمین سالروز پیروزی انقلاب اسلامی)، تهران، سازمان بسیج مستضعفین.
- امام خامنه ای، سید علی (۱۳۹۷). گام دوم (شرحی بر بیانیه گام دوم انقلاب)، تهران، معاونت سیاسی نمایندگی ولی فقیه در سپاه، چاپ اول.
- برقی، ابی جعفر احمد بن خالد (۱۴۱۶ق). المحاسن، محقق: سید مهدی رجائی، قم، المجمع العالمی لأهل البيت علیهم السلام، چاپ دوم.
- حرّ عاملی، محمد بن حسن (۱۴۱۲ق). وسایل الشیعه، قم، مؤسسه آل البيت.
- ذو علم، علی (۱۳۷۹). انقلاب و ارزش ها، قم، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- سلطانی رنانی، سید مهدی (۱۳۸۶). مؤلفه‌های قرآنی اتحاد ملی و انسجام اسلامی در آرمان شهر مهدوی، انتظار، ۷(۲۳)، ۲۳-۳۱.
- سید شریف المرتضی علم الهدی (۱۴۲۲ق). تنزیه الانبیاء، تحقیق: فارسی حسون کریم، قم، بوستان کتاب، چاپ اول.
- شیخ صدوق، محمد بن علی بن حسین بن بابویه قمی (۱۳۷۶). کمال الدین و تمام النعمه، تحقیق: علی اکبر غفاری، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
- شیخ صدوق، محمد بن علی بن حسین بن بابویه قمی (بی تا). معانی الاخبار، قم، جامعه مدرسین.
- صافی گلپایگانی، لطف الله (۱۳۷۷). گفتمان مهدویت، قم، انتشارات مسجد مقدس جمکران، چاپ اول.
- صافی گلپایگانی، لطف الله (۱۴۲۱ق). منتخب الاثر فی الامام الثانی عشر، قم، مؤسسه حضرت معصومه، چاپ اول.
- طباطبایی، سید محمد حسین (۱۴۱۷ق). المیزان فی تفسیر القرآن، بیروت، مؤسسه اعلمی للمطبوعات.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۹۲ق). مکارم الاخلاق، قم، منشورات الشریف الرضی، الطبعة الثانية.

- طبرسی، فضل بن حسن (۱۴۱۵ق). مجمع البیان فی علوم القرآن، بیروت، مؤسسه اعلمی للمطبوعات، چاپ اول.
- طوسی، محمد بن حسن (بی تا). التبیان فی تفسیر القرآن، بیروت، دارالاحیاء التراث العربی.
- فیض کا شانی، محمد محسن (۱۳۷۱). نوادر الاخبار فی ما یتعلق بأصول الدین، تحقیق: مهدی از صاری قمی، تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- قمی، علی بن ابراهیم (۱۳۸۷ق). تفسیر قمی، نجف اشرف، مطبعه النجف.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۲). الکافی فی الاصول، تهران، مکتبه الاسلامیه.
- کورانی، علی (۱۴۱۱ق). معجم الاحادیث الامام المهدی، قم، مؤسسه معارف اسلامی.
- مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۳ق). بحار الانوار، بیروت، مؤسسه الوفاء.
- محرابی، علیرضا (۱۳۸۷). بررسی و تبیین مبانی و مؤلفه های انسجام ملی، تهران، پژوهشکده تحقیقات استراتژیک.
- محضص، مرضیه (۱۳۹۲). مهندسی اخلاق اسلامی بر مبنای آموزه های نهج البلاغه، پژوهش های اجتماعی اسلامی، ۱۹ (۹۹)،
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۷). آشنایی با قرآن، تهران، صدرا.
- معرفت، محمد هادی (۱۳۷۹). مبانی اخلاق در قرآن، اندیشه حوزه،
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۳). تفسیر نمونه، قم، مؤسسه مطبوعاتی هدف، چاپ اول.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۸). پیام قرآن، تهران، کتابفروشی اسلامیه، چاپ دهم.
- ملکی راد، محمود و گودرزی، مجتبی (۱۳۹۶). کارکرد اجتماعی اعتقاد به مهدویت، اسلام و مطالعات اجتماعی، ۵ (۱۸)، ۶-۳۱.
- موسوی خمینی، سید مصطفی (۱۳۶۲). تفسیر القرآن الکریم، تحقیق محمد سجادی اصفهانی، تهران، انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- نوری، میرزا حسین (۱۴۰۸ق). مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، قم، مؤسسه آل البیت، چاپ دوم.